

САЛАТА О.О.

ІНФОРМАЦІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЩОДО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ В УКРАЇНІ В 1941-1944 рр.

Проаналізовано інформаційно-ідеологічну політику німецької окупаційної адміністрації та її пропагандистську діяльність, спрямовану на етнічних німців в Україні в 1941-1944 рр., її вплив на морально-психологічний стан українського населення.

Інформаційний простір, який формувало гітлерівське керівництво на окупованій території України, відігравав значну роль у житті всіх народів, що її населяли. Створювалась ілюзія мирного життя, широких можливостей для українського населення, а в перші місяці німецько-радянської війни - навіть набуття Україною державної самостійності. Але вже з кінця 1941 р. німецька окупаційна адміністрація розпочинає активну політику щодо підтримки і створення необхідних умов для розвитку і господарювання етнічних німців, що проживали на території окупованої України, і в той же час відбувалося жорстке обмеження прав українського населення.

Друга світова війна спричинила значні етнічні й соціальні зміни в Європі, зокрема в західній частині Радянського Союзу. Однією з груп, що опинилася в центрі уваги історичної науки, стали етнічні німці, які проживали на території радянських республік, зокрема і в Україні, напередодні та в роки Другої світової війни.

Керівниками Третього рейху приділялася надзвичайно велика увага етнічним німцям, що проживали на окупованих територіях, щодо них будувалися великі плани, вони виділялися в особливу категорію - "фольксдойче". З іншого боку, вбачаючи загрозу з боку етнічних німців, радянське керівництво також займалося питанням цієї національної меншини. Це призвело до того, що німецька етнічна меншина, яка до початку Другої світової війни налічувала майже півмільйона осіб, після війни практично зникла з території нашої країни¹.

Досліджуючи проблеми Другої світової війни, українські історики все більше уваги приділяли вивченню долі етнічних груп, в тому числі й німців, які в роки Великої Вітчизняної війни залишилися або випадково опинилися на теренах України. У своїх працях відомі історики М.Коваль, П.Медведок, А.Айсфельд та інш., спираючись на документальні матеріали, розкривали плани гітлерівської окупаційної влади щодо ролі етнічних німців у розбудові "Великонімецької держави" і створенні "Нової Європи".

М.Коваль і П.Медведок, вивчаючи становище етнічних німців на території України у період Другої світової війни, визначили місце і роль німецької національної меншини у суспільно-політичному житті України, політику радянської влади щодо етнічних німців².

Салата Оксана Олексіївна - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету ім.Б.Д.Грінченка

А.Айсфельд досліджував історію німецьких поселень на території України та становище етнічних німців у Радянському Союзі. Він вивчав суспільно-політичний та соціально-економічний уклад німецької національної общини³.

Історики О.Ф.Іванов та І.О.Іваньков досліджували політику нацистського режиму щодо етнічних німців України. Але вони розглядали більшою мірою їх суспільно-політичне і соціально-економічне становище, зокрема програму Третього рейху щодо покращення їх становища вже в період війни⁴.

Метою даної розвідки є дослідження інформаційно-пропагандистської політики гітлерівської окупаційної адміністрації щодо етнічних німців - *“фольксдойче”* та її вплив на морально-психологічний стан українського населення.

Після захоплення Польщі, 7 жовтня 1939 р. А.Гітлер підписав декрет про *“посилення німецької нації”*. Цим декретом передбачалося повернути із-за кордону німецьких громадян і фольксдойче, створити нові німецькі колонії і нове німецьке селянство. Саме цей декрет поклав початок жорстоким директивам і наказам, виконання яких стало змістом німецької політики на окупованих територіях України та інших республік СРСР. Внаслідок цього та інших декретів створювалися умови протиставлення різних народів на окупованій території⁵.

Посилення німецької нації А.Гітлер і його керівництво вбачали передусім через збільшення німецького селянського населення, але не лише в самій Німеччині, а й на захоплених німецькою армією територіях. Україна ж у цих планах розглядалася як найбільш придатний регіон для ведення німецького сільського господарства. Це передбачало ряд прав і привілеїв для етнічних німців України, але й було явною загрозою для усього українського та інших народів України. Для того, щоб розбудити в етнічних німців бажання бути громадянами Третього рейху, Міністерством народної освіти і пропаганди Німеччини було розроблено цілу концепцію пропаганди та інформаційного впливу на цю частину населення України.

Саме в цьому ключі вже з перших місяців окупації гітлерівське керівництво велику увагу приділяло політиці залучення до співпраці етнічних німців України. Міністерством східних окупованих територій було створено спеціальні підрозділи - головне політичне управління, відділ політики стосовно етнічних німців, спеціальні групи для вивчення німецьких поселень у Північному Причорномор'ї. Було сформовано адміністративні органи Рейхкомісаріату *“Україна”*, які впроваджували політику німецької окупаційної влади щодо поселень фольксдойче. Залученням етнічних німців України до співпраці безпосередньо займалися спеціальні підрозділи СС - зондеркоманда К.Штумпа, зондеркоманда *“R”*, спеціальний штаб штандарту Геншеля. Поряд з адміністративними інстанціями з фольксдойче працювали і громадські організації - *“Союз закордонних німців”*, за сприянням якого було створено на окупованих територіях понад 8000 шкіл для німців та 24000 своїх місцевих відділень, *“Німецьке товариство з переселення”*, *“Німецька академія”*, *“Імміграційний центр”*, *“Організація зі зміцнення німецької народності”* та інш.⁶ Усі громадські організації узгоджували свою діяльність з офіційними нацистськими структурами. Як окрема ланка в структурі нацистських

організацій діяли айнзатцкоманди, одним з основних завдань яких була охорона німецьких колоній.

Якщо говорити про етнічних німців Рейхскомісаріату “Україна”, то за підрахунками П.В.Рекотова кількість фольксдойче протягом гітлерівської окупації сягала від 160 до 200 тис. осіб. Загалом, етнічні німці рейхскомісаріату становили приблизно 1% від усього місцевого населення⁷. За даними ж російського науковця П.Поляна, загалом на окупованій нацистами території всіх українських земель (Рейхскомісаріату “Україна” і теренів Східної України, які знаходилися під військовою юрисдикцією групи армій “Південь”) знаходилося близько 330-340 тис. етнічних німців - колишніх радянських громадян⁸.

Становище етнічних німців-фольксдойче на окупованих територіях України визначалося директивами рейхсміністра Східних окупованих територій А.Розенберга від 19 лютого 1942 р. і рейхсфюрера СС та імперського комісара з консолідації та зміцнення німецької нації і раси Г.Гімmlера від 8 вересня 1942 р. Згідно з цими директивами етнічні німці, які проживали на території Рейхскомісаріату “Україна”, повинні бути включені до відповідного національного списку “*Deutsche Volksliste Ukraine*”. Усі німці, які були занесені до цього списку, наділялися відповідними правами і привілеями стосовно українського населення та обов’язками. Права і привілеї отримували також і члени сімей етнічних німців, особливо якщо у них були спільні діти. Залежно від чистоти раси фольксдойче поділялися на декілька категорій⁹.

З перших місяців панування гітлерівської окупаційної адміністрації відбувалася реєстрація усіх етнічних німців та їхніх сімей. З доповіді СС про стан робіт з реєстрації фольксдойче до 15 березня 1942 р. ми бачимо, що етнічних німців в усіх окупованих областях Радянського Союзу до наступу німецьких військ у 853 поселеннях налічувалося 185408 осіб. Серед них, не включаючи мешканців Харкова, - 43377 чоловіків і 67273 жінки віком старше 14 років і 73208 дітей.

Кількість фольксдойче зі змішаних народних груп налічує 4408 осіб. Згідно з цією реєстрацією у Києві було виявлено більше 2500 німців¹⁰. Реєстрація проходила також і на території Житомира та області. Виселенню підлягали німці з 80 сіл. Під час реєстрації їм видавалося посвідчення “*фольксдойч*”, яке визнавалося усіма службовими закладами як єдине посвідчення, що показує приналежність власника до німецької народної групи¹¹.

Маючи відповідний статус, фольксдойче повинні були співпрацювати з німецькою адміністрацією окупованих територій, зокрема з СС. Питаннями фольксдойче займалося Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) - Центральне управління фольксдойче на чолі з обергрупенфюрером СС Вернером Лоренцем. За ініціативи і сприяння цього управління у Рейхскомісаріаті “Україна” були створені зондеркоманди СС “R”, до основних функцій яких входило встановлення приналежності фольксдойче до тієї чи іншої категорії¹².

Німецька окупаційна влада намагалася продемонструвати місцевому населенню зверхність і права німецької раси і за допомогою потужної інформаційної політики прихилити етнічних німців на свій бік. Фольксдойче

відповідно до вищезазначених директив А.Розенберга і Г.Гімmlера наділялися різноманітними привілеями, серед них - спеціальні продовольчі картки, кращі помешкання, на них не поширювалися постанови окупаційної адміністрації, що стосувалися українського населення та інших етнічних груп¹³.

Хоча економічна політика гітлерівської Німеччини й була спрямована на підтримку етнічних німців України, не можна сказати, що рівень життя фольксдойче був набагато кращим, аніж життя усього населення окупованих областей. Гітлерівська окупаційна адміністрація з перших же днів існування спрямувала свою діяльність на поліпшення становища фольксдойче. Її політикою стало гасло *“тільки для німців”*. У відкритих на окупованій території німецьких магазинах було все: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах та інші продукти споживання, небачені в умовах воєнного часу.

Пізніше відкрилися й спеціальні торговельні центри для фольксдойче. Політикою окупаційної влади було передбачено також відкриття лікарень, дитячих садків для дітей фольксдойче й відповідне забезпечення їх предметами побуту та обладнанням¹⁴.

Крім привілеїв, як уже зазначалося вище, фольксдойче мали й певні обов'язки: з їх числа часто призначалися бургомістри, старости та інші посадові особи місцевого значення, набирали перекладачів, агентів поліції і гестапо та інш. З етнічних німців створювалися окремі збройні команди - групи самозахисту. Фольксдойче, які вміли користуватися зброєю, вербувалися на службу до Війська СС (Waffen SS). Так, М.М.Семиряга згадує той факт, що у 1943 р. на Дніпропетровщині було створено особливий кавалерійський полк СС із місцевих фольксдойче, який виконував охоронні функції та допомагав окупаційній владі підтримувати *“новий порядок”*¹⁵.

Так, із числа етнічних німців та українців були також призначені бургомістри сіл Луїзенталь, Шонталь, Гойвуд, Ямбург, Кальчинівка.

До складу міліції Володарського району також увійшли фольксдойче та українці. Міліція тісно співпрацювала з керівниками сільського господарства району, стежачи за тим, щоб селяни вчасно виходили на роботу і здавали готову продукцію¹⁶.

Націонал-соціалістична партія Німеччини активно працювала з фольксдойче в агітаційному та пропагандистському плані. Про це свідчить розповсюдження серед етнічних німців і всіх, кого було визнано фольксдойче, брошур та іншої літератури з націонал-соціалістичною пропагандою. Звідси основним завданням НСДАП у Рейхскомісаріаті *“Україна”* було об'єднання всіх німців і культурна опіка над ними. Особливу увагу приділяли дітям та молодим юнакам і дівчатам, оскільки вони ще не були захоплені більшовицькими ідеями.

У листі на ім'я рейхсміністра просвіти і пропаганди Німеччини зазначається, що *“німецька національна меншина у Радянському Союзі в більшості своїй не була політично більшовизована і свідомо налаштована до радянської системи. Проблемою є те, що німці належать Німеччині, але вони практично не мають уявлення про те, що є Німеччина. Головною проблемою у цьому ключі є недостатня кількість ілюстрованих*

пропагандистських матеріалів про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток рейху, націонал-соціалістичний рух і життя народу Німеччини"¹⁷.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що і Міністерство народної освіти і пропаганди, і окупаційну владу вкрай турбувало ставлення до німецького керівництва етнічних німців, які проживали на окупованих територіях України. З огляду на це 30 вересня 1941 р. Міністерством народної освіти і пропаганди та Міністерством східних територій планувалося до Різдва Христового підготувати для розповсюдження серед фольксдойче такий матеріал:

- 100 000 плакатів з фюрером чи портрети фюрера великого формату;
- 200 000 листівок з фюрером і листівок з провідними особистостями рейху;
- 50 000 примірників книжки Адольфа Гітлера "*Моя боротьба*";
- 100 000 особливих друкованих видань з матеріалами націонал-соціалістичної партії, які знайомлять з тим, хто такий вождь, його життям, творчістю;
- 50 000 примірників книжки "*У нас у Німеччині*", видавництва "*Народ і рейх*";
- 100 000 ілюстрованих томів професора Гоффмана, виданих мерією, серед яких "*Фюрер в стороні від буднів*", "*Фюрер і його батьківщина*" та інш.;
- 50 000 книжка-пісенник;
- 10000 настінних календарів з пам'ятними датами і картинами Німеччини¹⁸.

Важливою була й освіта етнічних німців, причому рівень її мав бути гідний німецького громадянина. За сприяння офіційних закладів та громадських організацій на території Рейхскомісаріату і зони військової адміністрації відкривалися курси з підготовки помічників учителів. Навчання для етнічних німців тривало декілька місяців. Ті, хто хотів оволодіти професією учителя народної школи, міг навчатися далі, одночасно працюючи в школі. Такі школи відкривалися переважно в містах - Житомирі, Києві, Дніпропетровську та інш. Так, у Дніпропетровську почала працювати семирічна школа №16, де з 21 викладача 15 мали німецьке походження. Але не всі діти фольксдойче могли піти до школи, оскільки певна частина жила дуже бідно і не могла дозволити собі такої розкоші¹⁹.

Як найбільш ефективні засоби пропаганди серед етнічних німців використовувалися кіно, радіо, спорудження сільських оглядових дощок, розповсюдження періодичних видань, виданих у Німеччині, організація зборів та мітингів, встановлення табличок з назвами сіл, дорожніх знаків німецькою мовою.

З донесення військової частини польової пошти №10528 бачимо, що пропагандою серед німецького населення в центральній і південній Україні займалася спеціальна команда з впровадження центрального управління "*фольксдойче*". До активної пропагандистської діяльності члени команди готувалися заздалегідь у Берліні.

На нараді 12 жовтня 1941 р. в Ландау керівники команд отримали завдання проводити пропаганду за єдино прийнятою керівництвом Німеччини політичною лінією. Зокрема, для ведення пропаганди в

центральної Україні у розпорядженні було 10 команд, які обслуговували 30 000 німців, у південній Україні - 17 команд, які обслуговували 140 000 фольксдойче. До кінця жовтня 1941 р. обслуговувалося вже близько 370 сіл, де мешкало німецьке населення²⁰.

Засобами кінематографу демонстрували німецьку національну самобутність, зовнішній вигляд етнічних німців, їх життя, поселення, ландшафт, іноземне оточення (народи Росії). Для передач через радіомовлення використовувалися легкові автомобілі обласних команд, облаштовані так, як і численні автомобілі штабу з обладнанням для прийому передач, які використовували для пропагандистського впливу на населення. Поряд зі спорудженням дощок для огляду політичних і військових повідомлень, розповсюджувалися також друковані матеріали, підготовлені і доставлені на окуповані території Міністерством народної освіти і пропаганди.

Так, до кінця жовтня 1941 р. у центральній та південній частині України було розповсюджено 1600 плакатів фюрера, 200 примірників книжки “У нас в Німеччині”, 10 000 WHW - закладок для книжок, 50 примірників великої німецької азбуки закладів інформації, 1 300 пісенників, 10 200 листів з піснями, 5 000 військових зошитів центральних закладів для зарубіжних книжкових магазинів, 90 000 журналів для молоді²¹.

Надзвичайно ефективним впливом на німецьке населення були зібрання і мітинги, які проводилися командами. За перші декілька місяців було проведено 1 000 зібрань і мітингів. Під час свята подяки за урожай вшановувалася пам'ять вбитих більшовиками або загиблих від голоду членів німецької общини. Імена загиблих демонстративно називалися у церкві під час служби. Їх було немало і тому цей факт справляв велике враження на місцевих фольксдойче.

У багатьох селах почалося навчання вчителів. У простій формі викладали основні поняття і уявлення про націонал-соціалізм та інформацію про Німеччину. Тематично на таких заняттях у центрі уваги знаходилося протистояння більшовизму і націонал-соціалізму, яке розкривалося і пояснювалося на простих прикладах із життя фольксдойче²².

Для фольксдойче з Німеччини доставлялися прапори, символи та інша націонал-соціалістична атрибутика. Для духовного і культурного розвитку завозилися розважальна література до бібліотек, навчальний матеріал для шкіл, література для молоді, календар селянина для фольксдойче, пісенники німецьких народних пісень. Більше ніж 75 000 рейхсмарок було виділено на музичні інструменти, розважальні ігри, спортивне обладнання, гігієнічне приладдя (бритвені приладдя, зубну пасту, щітки, мухоловки, гребінці тощо)²³.

Фольксдойче, на відміну від усього населення окупованих німцями територій, не платило податків та усіх грошових виплат. Цей аспект гітлерівської політики щодо етнічних німців був затверджений постановою райхскомісара України від 20 квітня 1942 р. Земельна реформа, яку пропагувала німецька адміністрація, гальмувалася, земельні наділи не отримали ні фольксдойче, ні українські селяни. Окупаційна влада пояснювала це тим, що колективне господарство в період війни є ефективнішим за індивідуальне²⁴.

Розуміючи, що старшому поколінню фольксдойче буде важко змінити свої переконання і звички, які сформувалися у радянському суспільстві, німецька окупаційна влада, як уже зазначалося вище, робила ставку на дітей та молодь етнічних німців, вважаючи їх більш придатними для перевиховання у справжніх націонал-соціалістів. Немалу роль у цьому відіграла організація Гітлерюгенд. Український Гітлерюгенд отримав назву “*Німецька молодь України*” (Deutsche Jugend Ukraine). Його членами повинні були ставати усі молоді фольксдойче віком від 10 до 21 року. Фольксдойче зі змішаних сімей приймалися до цієї організації лише з дозволу місцевого гебітскомісара²⁵.

Таким чином, політика німецької окупаційної влади, спрямована на залучення до співпраці етнічних німців України, мала деякий успіх, але її реалізація відносно успішною була лише на першому етапі.

У вересні 1941р. - травні 1942 р. Міністерство народної освіти і пропаганди ще виділяло значні кошти на інформаційно-пропагандистську роботу серед фольксдойче та підтримку їх матеріального становища. Але з часом, коли ситуація на фронті змінилася не на користь німецької армії, окупаційна влада вже менше уваги приділяла етнічним німцям. Відповідно їх становище помітно погіршилося. До цього необхідно зазначити, що більшість місцевого населення тепер вороже ставилася до колишніх співвітчизників, вважаючи їх зрадниками.

З іншого боку, прихильна політика окупаційної влади до фольксдойче справила великий вплив і морально-психологічний тиск на українське населення, більшою мірою на тих, хто з початку війни йшов на співпрацю з німецькою владою. Тепер більшість з них розуміли, як би вони не співпрацювали з гітлерівською адміністрацією, для неї вони залишалися расово неповноцінними. Здійснюючи пропагандистську діяльність, спрямовану на етнічних німців, окупаційна влада втрачала авторитет у більшості населення України.

¹Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 2005. - №5. - С.83-95.

²Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // УІЖ. - 1992. - №5. - С.15-22.

³Айсфельд А. Великая Отечественная война 1941-1945 // Материалы к энциклопедии “Немцы России”. - Вып.7. Немцы Украины. Пилотный сборник. - М., 2002.

⁴Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Вказ. праця. - С.83-95.

⁵Koehl R. L. RKFDV: German resettlement and population policy 1939-1945. - Cambridge, 1957. - P.247.

⁶Де Йонг Л. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. - М., 1958. - С.55.

⁷Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // УІЖ. - 1997. - №3. - С.92.

⁸Полян П.М. Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Социологические исследования. - 2002. - №5. - С.97.

⁹Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВОУ). - Ф.3676. - Оп.4. - Спр.230. - Арк.208.

¹⁰Bundesarchiv. - Berlin. R 55/21044a. - P.1-4.

¹¹Там само. - R 55/21044a. - P.2.

¹²Энциклопедия Третьего рейха. - М.: Локид-Миф, 1996. - С.475.

¹³Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах. - М., 1991. - С.98.

¹⁴Іванов О.Ф., Іваньков І.О. Вказ. праця. - С.87.

¹⁵Семиряга М.И. Указ. соч. - С.99.

¹⁶Bundesarchiv. - Berlin. R 55/21044a. - P.92.

¹⁷Там само. - R 55/21044a. - P.20.

¹⁸Там само. - R 55/21044a. - P.21.

¹⁹Клец В.К. Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) // Вопросы германской истории. - Т.1. История. - Днепропетровск, 1998. - С.152.

²⁰Bundesarchiv. - Berlin. R 55/21044a. - P.22.

²¹Там само. - R 55/21044a. - P.23-24.

²²Там само. - R 55/21044a. - P.25.

²³Там само. - R 55/21044a. - P.44.

²⁴Житомирщина у Великій Вітчизняній війні в 1941-1945 рр.: Збірник документів та матеріалів. - К., 1969. - С.107, 108.

²⁵ЦДАВОУ. - Ф.3676. - Оп.4. - Спр.348. - Арк.4, 16, 20.

Салата О.А.

Информационно-идеологическая политика немецкой оккупационной администрации относительно этнических немцев в Украине в 1941-1944 гг.

Проанализированы информационно-идеологическая политика немецкой оккупационной администрации и ее пропагандистская деятельность, направленная на этнических немцев в Украине в 1941-1944 гг., ее влияние на морально-психологическое состояние украинского населения.

Salata O.O.

Information-ideological policy of German occupation administration concerning the ethnic Germans in Ukraine in 1941-1944.

The article researches the information-ideological policy of German occupation administration and its propagandistic activity, directed to ethnic Germans in Ukraine in 1941-1944, its influence on moral and psychological position of the Ukrainian population.